

ЗАРАФШОН МИНТАҚАВИЙ РЕГИОНИМЛАРИ ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР

Жўраев Шаҳриёр,

Самарқанд давлат университети катта илмий-ҳодим изланувчиси

Калит сўзлар: ономастика, антропоним, регионим, лексик-семантик гуруҳ, минтақа, ҳудуд, ўзлашма қатлам, икки тиллилик, сема, туркийшунослик, исм, ном, этноним, топоним, ёдгорлик.

Маълумки, ном маънавият кўзгуси ҳисобланади. Шу боис қадимдан бола исмлари қабилалар урф-одатлари билан алоқадорликда қўйилган. Аста-секин антропонимлар ҳам инсоният маданиятини пайдо бўлиши жараёни билан боғлиқ ҳолда юзага кела бошлайди. Бу ўринда профессор Ш. Сафаровнинг куйидаги фикрларини келтириб ўтишни ўринли, деб ҳисоблаймиз: “Ҳар қандай маданият атроф-муҳит таъсирида тараккий қилиб, ўзгариб боради. Турли миллатлар маданияти бир-биридан дастлабки ўринда воқеликни моддий ва маънавий ўзлаштиришдаги фарқи жиҳатдан ажралиб туради... Маданият ҳеч қачон қотиб қолган ҳодиса сифатида талқин этилмаслиги лозим, у тараккий қилиб боради, бир ҳолатдан иккинчисига ўтади, бошқа маданиятлар билан қоришиб боради.” [Сафаров 2007:63].

Бу эса антропонимларнинг маълум даражада лаҳжа ва шевалар билан боғлиқлигидан далолат беради. Чунки киши номлари инсоннинг моддий-маънавий олами қуршови ҳамда жамият ривожини билан боғлиқ ҳолда оила аъзолари даврасида, муайян кишилар жамоаси нутқида юзага келади ва ўша ҳудуд анъана ва удумларига мос равишда ифодаланади. Шу боис ҳам антропонимлар маълум ҳудуд этносининг ўзига хос хусусиятларини акс эттирган бўлади. Проф. Ш. Сафаров таъкидлаганларидек: “Ментал ва лисоний категорияларнинг ўзаро муқобиллашуви уларнинг воқелик боғлиқлигида бўлса ажаб эмас. Лисондаги таснифий белгилар инсонни олам билан боғлайди” [Сафаров 2015:205].

Шу боис ҳам антропонимлар системасини адабий тил доирасида ҳамда

муайян ҳудуд-минтақалар доирасида ҳам ўрганиш мумкин. Э. Бегматов ўзбек антропонимиясининг умумий масалалари [Бегматов 1965], Н.Хусанов адабий ёдномалар антропонимлари [Хусанов 2000], Х. Дониёров ўзбек тили қипчоқ лаҳжаси [Дониёров 1979:97/107], С. Раҳимов Хоразм минтақавий антропонимияси [Раҳимов 1998] материалларини таҳлил қилишда маълум даражада муваффақиятларга эришганлар. Айни бир пайтда маълум бир ҳудудда яшовчи турли оилага мансуб тиллар антропонимларининг маъно ва шакллари, қўлланилиш доираси, умумий ва ўзига хос томонлари ҳамда уларнинг минтақага хос хусусиятлари ўзбек тилшунослигида деярли ўрганилган эмас. Бундай исмлар ономастик бирликларнинг бир тури сифатида С. Раҳимов тадқиқотида регионим деб юритилган [Раҳимов 1998:4].

Зарафшон минтақаси қадимдан турли миллат ва элатлар макони бўлиб келган. Илк ўрта асрларда кечган этномаданий жараёнларнинг ўзига хослиги “турк-суғд” даври сифатида қаралиб, ҳудуддаги ҳозирги этнослар учун муҳим компонент бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Этник жараёнларнинг хилма-хиллиги, ушбу минтақани ватан тутган этнослар борасида турлича қараш, фараз ва мулоҳазалар ҳалигача давом этмоқда. “...ҳанузгача на сак-массагетлар, на юзжилар ва тоҳарлар, на хунлар ва эфталитларнинг қайси этник гуруҳга ва тиллар оиласига мансублиги масаласи ўз ечимини топган эмас. Уларни гоҳ туркий, гоҳ эроний этнослар сифатида талқин қилиш давом этмоқда...” [Хўжанов ва б, 2001:14]. Ёки “Хитой тарихчилари туркий ва суғдларни битта халқ сифатида билиб, уларни бир-биридан ажратмайди ва

бир-бирига карама-қарши қўймайди. Уларни яхлит ўрганиб, воқеаларни баён қилади” [Хўжанов 2004:60]. Бу эса мазкур ҳудуд аҳолисининг сўзлашув нутқидан муштаракликлар натижасида тиллараро ўзлашмаларнинг юзага келишига олиб келган.

Исмларнинг пайдо бўлиши ҳақида Г.Морган қуйидагиларни қайд этган: “Қадимги ибтидоий жамиятда ... қабилани номлашда унинг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг аъзоларини ўша ном билан аташга асос бўлган. Ҳар бир қабиланинг ўз номи бўлиши билан бирга унинг аъзолари ўша хусусият асосида бири иккинчисига таъсир кўрсатган. Мана шу пайтдан бошлаб шахс исмлари икки хил категорияда фаолият кўрсатган. Биринчи категорияси бўйича болаларни, иккинчи категорияда эса ёшларни номлашган. Болалар маълум ёшни тўлдириши билан иккинчи ном билан аташган: одатда бу жараён 16-18 ёшгача биринчи ном, ундан кейин эса иккинчи категорияли ном бериш билан амалга оширилган. Қабиланинг навбатдаги йиғилишларидан бирида янги исм расмий эътироф этилган” [Морган 1984:47-48].

Демак, шахс исмлари серияси қабила номи, қабила тотемига, мазмунига мувофиқ келувчи сўзлар воситасида юзага келади. Қадимдан Зарафшон водийсида яшаб келаётган ўзбек ва тожик халқлари тилларига хос аналогизмлар анча бисёр. Тожик тилида Турсун, Ўлмас, Ортиқ, Очил, Ўринбой, Ойдин, Кумуш сингари ўзбекча номлар учраши табиий.

Ўзбек халқ оғзаки ижодий намуналарида ҳам жуда кўплаб тожикча антропонимлар учрайди: Жаҳонгир, Шаҳриёр, Зебо, Ширин, Замонгул, Бастам, Бобо (бек), Баҳром, Дилором ва бошқалар.

Ўзбек дostonчилик мактабининг йирик вакиллари Эргаш Жумабулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Ислom шоир, Пўлкан шоирлар ҳам Зарафшон минтақасидан етишиб чиққан. Улардан ёзиб олинган юздан ортиқ дostonларда ўзбекча ҳамда маълум миқдорда тожикча исмлар ҳам ишлатилганлиги икки халқ ўртасидаги

алоқалар тарихи узoқлигидан далoлат беради. Қадимги туркий исмлар изоҳи Ўрхун-Энасoй, Унгин маданий ёдгорликларида, М.Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”, Юсуф Хос Ҳoжибнинг “Қутадғу билиг”, Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳиббат ул ҳақoйиқ” ҳамда “Ўзғузнома” сингари асарларида ҳам учрайди.

Ҳудуд регионимига тегишли қадимий туркий (Бўта, Бўка, Билка), суғдча (Новқат, Яздон, Давжон, Хуршид, Паризод), форс (Остон, Меҳрангиз, Анушервон, Хисрав), юнон (Самандар, Зумуруд/Зумрад, Гаранфил(чинни гулдак кўркам киз), Биллур) тилларига oид исмлар ҳозирги пайтда ҳам қўлланилмоқда.

Юртимизга ислom динининг кириб келиши билан аста-секинлик билан бошқа ҳудудлар қатори Зарафшон водийси аҳолиси ўртасида ҳам маҳаллий ва арабча исмлар ёнма-ён ҳoлда қўлланиши урф бўла бошлади. Бу жараён дастлаб зодагонлар, руҳонийлар oиласида қўлланди. Бу ҳoлатни тезлаштириш мақсадида уларга арабча хожа (хурматли, эътиборли хўжайин, бошлик, билимдон, доно oлим) унвони берилa бошланди [Бегматов, 2007, 463]. Уларнинг исмлари Валихожа, Аҳмадхожа, Муҳаммадхожа сингари шаклларда номлана бошланди. Аста-секинлик билан мусулмон динининг таъсири кучая бориши oқибатида маҳаллий аҳоли ўртасида араб тилига хос исмлар кенг тарқала бошланди. Болаларнинг Оллоҳга, Муҳаммадга ва имомга қулоқ солиши ва бўйсунишларини ёдга солиб туришлари учун уларни муборак номлар билан аташ одат тусига кира бошлади: Расул, Муҳаммад, Раҳмон, Қуддус, Малик, Жаббор, Азиз, Ғафур, Зоҳир, Ҳалим, Қаюм, Карим, Жалил, Ҳафиз, Қодир, Самад, Воҳид ва бошқалар ёки уларга ўзбекча ё тожикча сўзлар қўшиш орқали ҳам исмлар ҳосил қилина бошланди: Аллоберди, Худойберди, Худойдод, Раззоқбой, Муҳаммадқул, Валижон, Боситхон, Миртўра ва бошқалар. Аёллар исмлари ҳам соф арабча (Ҳадича, Муниса, Карима) ёки арабча номга

махаллий сўзларни кўшиш (Хадичабону, Мохинур, Бибиражаб, Бувисаида, Бибижамол) орқали исм кўйиш одат бўла бошлади.

Мўғуллар истилоси оқибатида Дархон, Баходир, Чиннихон, Туман, Норин, Норингул сингари исмлар кириб келди.

Руслар босқини ва коммунистик мафкура таъсири билан Флора, Тельман, Эрлис, Элмира, Эльбрус, Клара, Мая, Венера, Индира, Элеонора, Бернора, Берта сингари исмлар ҳам урф бўлган эди.

Одий халқ сўзлашув нуткида эса кўпроқ касб-кори билан боғлиқ лақаб ва уруғ номи билан аташ одат тусига кирган: Аҳмадбой, Эшмат чойхоначи, Иброҳим лақай, Исоқ кенагас, Абдурайим жуз, Қудрат сарой, Акрам найман, Мусурмон араб, Улуғбек орлот ва ш.к.

XX аср бошларида, асосан, зиёлилар орасида –зода (Сўфизода, Шарифзода, Муллазода, Холикзода) –ий, –ия, –вия (Садриддин Айний, Исомиддин Салоҳий, Музайяна Алавия) сингари кўшимчалар ҳамда кўшимчаларсиз (Ҳамид Олимжон, Шукур Саъдулла, Салим Кенжа, Раҳим Муқим) номлаш одат тусига кирган эди. Бу ҳолат ҳозир ҳам давом этмоқда.

Ўтган аср 30-йилларининг иккинчи ярми ва 40-йиллардан бошлаб русча шаклдаги фамилиялар отасининг исмларига ўтказила бошланди. Натижада, отаси ёки бобоси исмига –ов//ова, ев//ева, кўшимчалари (Самадов, Бобоев, Акбарова, Тешаев)ни кўшиш расмий тус олди. 50-йиллар охирига келиб ота исмига ҳам –ович//овна, –евич//евна кўшимчалари кўшилиши белгилаб қўйилди: Тошматович, Икромовна, Шералиевич, Жўраевна каби.

Мустақиллик йилларидан бошлаб исм-шарифлар Давлат тили қонунига асосланган ҳолда расмийлаштирилмоқда. Бу ҳақда қонуннинг 15-моддасида шундай дейилган: “Ўзбекистон Республикасида яшовчи шахслар, ўз миллатидан қатъи назар, ўз исмини, отасининг исми ва фамилиясини миллий-тарихий анъаналарга мувофиқ ёзиш ҳуқуқига эгадирлар”.

Эндиликда ҳудуд аҳолиси исм-шарифларини қонунга мувофиқ равишда

ўз хоҳишига кўра русча ёки тарихий-анъанавий шаклда расмийлаштирилмоқдалар. Аҳмедов, Убайдуллаев, Бехбудий, Меликзода, Акбар Сафар ўғли, Муниса Акрам қизи ва ҳоказо.

Зарафшон водийси ўзбек ва тожик тилида сўзлашувчи аҳолиси ўртасидаги икки тиллилик ҳозиргача давом этиб келаётганлигини ҳудудга хос антропонимлар мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Йиғилган материаллар таҳлили уларнинг таркиби қуйидаги лексик-семантик гуруҳлар (ЛСГ)га тегишли эканлигидан далолат бериб турибди:

1. Қариндошлик муносабатини ўзида мужассам этган ЛСГ: Отабек, Бобоқул, Отахон, Энахон, Дадабой, Додарой, Падарбой, Оғабек, Оғажон, Отажон, Жиянбой ва ҳоказо.

2. Сиёсат билан боғлиқ номларни ифодаловчи ЛСГ: Хонкелди, Хонзода, Тенглик, Ғалаба, Омон, Шоҳакбар, Шоҳжаҳон, Шаҳаншоҳ, Салтанат, Қозибой ва б.

3. Диний мартаба ва унвонларга хос ЛСГ: Мустафо хожи, Содиқ муфти, Муфтулла, Мутавалли, Шароф имом, Аҳмад мулла, Собир қори, Нурбой домла, Қаландар, Шайхназар ва х.

4. Инсон кайфияти билан боғлиқ жараёни ифодаловчи ЛСГ: Севинч, Хурсандой, Хурсанбой, Қувондиқ, Элшод, Хушвақт, Хушдил, Хушнуд, Шоди ва б.

5. Гўзаллик, нафосат ва кўтаринкилик сингари тушунчалар билан боғлиқ ЛСГ: Азиз, Зарифа, Нафосат, Чаман, Гулистон, Латифа, Малоҳат, Саодат, Гўзал, Зебо, Латиф ва х.

6. Гул номларига тегишли ЛСГ: Савсар, Лола, Райҳон, Нилуфар, Гулбаҳор, Жасмина, Наргиза ва б.

7. Жасорат, қаҳрамонлик, ботирлик ва мардлик каби тушунчалар билан алоқадор ЛСГ: Баходир, Ботир, Ғолиб, Қаҳрамон, Зафар, Мардон, Жасур ва б.

8. Афсонавий қаҳрамонлар номларига тегишли ЛСГ: Алпомиш,

Самандар, Гўрўғли, Барчин, Рустам, Сухроб ва б.

9. Турли жой номлари билан боғлиқ ЛСГ: Тошканбой, Қўқонбой, Мадина, Маккабой, Сурхон, Афғон, Гурлан, Нажиб ва б.

10. Мавҳум тушунчаларни ифодаловчи ЛСГ: Вафо, Одил, Илҳом, Назокат, Инсоф, Адолат, Нажим ва б.

11. Табиат ходисаларига тегишли ЛСГ: Булутбек, Қоржов, Ёмғир, Қорёғди, Ёмғиркелди, Туман, Жала, Бўрон, Тошқин, Селбиби, Чақмоқ, Яшин ва б.

12. Аёллар номини ифодаловчи компонентлардан иборат ЛСГ: бону (Ситорабону), хоним (Латофатхоним), нисо (Савринисо), бека (Хадичабека), бегим (Нигорабегим), ой (Юлдузой), хон (Фотимахон) ва б.

13. Ҳарбий унвон ва мансаблар билан ифодаловчи ЛСГ: Сардор, Зобит, Лашкар, Аскар, Сарбоз ва б.

14. Ой ва ҳафта кунлари номларини ифодаловчи ЛСГ: Душанбой, Чоршанби, Жумабек, Ойжума, Сунбула, Асад, Қавсбой, Мезон, Жумагул, Мухаррам//Ашурбиби, Рамазон, Рўзбой, Ражабой, Шариф ва б.

15. Этноним билан боғлиқ ЛСГ: Ўзбек, Қозоқ, Тожиқ, Қирғиз, Марқа, Қўнғирот, Найман, Манғитбой, Лақай, Фалғар(и), Мастчойи, Помир(и), Турк, Афғон ва б.

16. Касб-хунар ва улар билан боғлиқ номларни ифодаловчи ЛСГ: Овчи, Темур, Ўроқ, Болта, Теша ва б.

17. Ширинликлар номларига тегишли ЛСГ: Шакар, Навод(т), Асал, Ширин, Толлибой, Қандолат ва б.

18. Қимматбаҳо метал номлари билан боғлиқ ЛСГ: Олтин, Тилла, Дурдона, Кумуш, Нукра, Олмос, Бриллиант, Зумрад ва б.

19. Коинот билан боғлиқ номлардан иборат ЛСГ: Юлдуз, Ситора, Ҳулкар, Хуршид, Офтобой, Ойгул, Баҳром ва б.

20. Мева номлари билан ифодаланган ЛСГ: Олмагул, Бодомгул,

Пистагул, Нокгул, Гилосой, Хурмо, Анора, Аноргул, Анжирой ва б.

21. Сабзавотлар номлари билан боғлиқ ЛСГ: Карамбой, Сабзи, Сабзигул ва б.

22. Полиэкинларига хос ЛСГ: Қовунбой, Қовоқбой//Кадибой ва б.

23. Гул семаси билан ҳосил бўлган ЛСГ: Гулзода, Гулмурод, Гуландом, Гулҳаё, Гулмира ва б.

24. Киши тана аъзолари номларига хос ЛСГ: Бошмон, Бошбек, Сарвар, Сардор ва б.

25. Қуш номларини ифодаловчи ЛСГ: Бургутбой, Лочинбек, Хўрозбой, Тўтибиби, Қумри ва б.

26. Ҳайвон номларига тегишли ЛСГ: Арслон, Бўри, Йўлбарс, Қоплон, Гург, Марял, Жайрон, Қундуз, Самандар, Қўчқор, Қўзи ва б.

27. Водийга хос географик номлар билан аталган ЛСГ: Сангзор, Бухорбек, Жомбой, Пайшанба, Конигул ва б.

28. Маросимлар билан боғлиқ ЛСГ: Ҳайитбой, Ҳайитгул, Рўзбой, Рўзигул, Оразгул, Наврўз, Наврўза, Мустақил, Қурбон, Қурбоной ва б.

29. Чақалоқнинг жисмоний ва рухий ҳолатини ифода этувчи ЛСГ: Очилбой, Тўлавой, Ортиқ, Зиёд, Зиёда, Холмон, Тўхта, Истода, Нортой, Норхол, Маҳкам, Тувалбой ва б.

30. Ота-онанинг фарзандга бўлган орзу-умидларини ифода этувчи ЛСГ: Орзугул, Избосар, Эргаш, Суюн, Умид, Умида ва б.

31. Топонимга ўтган антропонимларга тегишли ЛСГ: Султон бобо кўприги, Улуғбек маҳалласи, Хўжа Ахрори Вали қишлоғи, Шодимурод ресторани, Мадинабек қаҳвахонаси ва б.

32. Шахснинг лақаби ёки жамоавий лақабга тегишли ЛСГ: Қорабой оқсоқол маҳалласи, Имом маҳаллати қишлоғи, Уста Болта Жўрақулов кўчаси, Аҳмад полвон маҳалласи, Лайлибек маҳалласи ва б.

Хуллас, Зарафшон водийсида яшовчи икки тили бир халқ регионимлари ўзига хос хусусиятларга эга. Минтақада Истам,

Додар, Мардон, Истат, Холмон, Яздон сингари антропонимлар ҳудудга хослиги билан ажралиб туради.

Албатта, мазкур ҳудудда яшовчи ўзбек ва тожик халқлари тилларига бошқа қадимги туркий сўғд, форс, юнон, араб, мўғул, рус, инглиз тилларидан сўз ва терминлар турли хил даврлардаги босқинчилик, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, диний, маданий сингари ҳолат ва

вазиятлар тақозоси билан кириб кела бошлаган.

Минтақада ҳам сўғдча, ҳам қадимий туркий тилга хос антропонимларнинг учраши, ўзбек ва тожик тиллари уларнинг вориси эканлигидан далолат бериб турибди. Ҳудудга хос регионимларнинг тадқиқ этилиши тилшунослигимиз олдидаги долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. АҚД.-Тошкент, 1965.
2. Бегматов Э. Ўзбек исмлари. -Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007.
3. Морган Л.Г. Древнее общество... –Ленинград: наука, 1984.
4. Раҳимов С. Хоразм минтақавий антропонимияси.НДА.-Тошкент, 1998.
5. Дониёров Х. Қипчоқ диалектлари лексикаси. –Тошкент: Фан 1979.
6. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. -Жиззах: Сангзор, 2006.
7. Сафаров Ш. Тил назарияси ва лингвометодология. –Тошкент: ВАҲОЗ, 2015.
8. Ҳусанов Н. А. XV аср ўзбек адабий ёдномалари антропонимларининг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. АДД. -Тошкент, 2000.
9. Давлат тили ҳақидаги қонун. –Тошкент: Ўзбекистон 2005.
10. Хўжанов А., Хўжанов К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. –Тошкент: Маънавият, 2001.
11. Хўжанов А. Хитой манбаларида сўғдийларга оид айрим маълумотлар//Ўзбекистон тарихи, 2004, №1, 60-бет.

Жураев Ш. Обсуждение регионимов Зарафшанского региона. Статья посвящена к обсуждению регионимов узбекского и таджикского языков как наследников турко-согодийского языка. Анализируется причины взаимно пласты этих регионов, данных языков. Классифируется более трицати лексико-семантические группы этих регионов

Jurayev Sh. Discussions upon regionalisms of Zarafshan region. The article deals with the regional studying of Uzbek and Tajik languages as the generation of old Turkish and Sogdian lived in Zarafshan value. There have been offered more than 30 lexico-semantic groups.